

*Козубенко Л. М.,**кандидат педагогічних наук,**доцент кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

ДИНАМІКА ФОРМ, ЗАСОБІВ, ПРИЙОМІВ ПСИХОЛОГІЗМУ ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ У ЛІТЕРАТУРІ ЖАХІВ

Анотація. У статті розглядаються форми, засоби, прийоми психологізму та їх втілення в літературі жахів. Звертається увага на те, що письменники, представники літератури жахів, у своїй творчості уміло володіють різноманітними засобами психологізму. Обираючи популярні теми і додаючи до них фантастичні елементи, їм вдається створити унікальні романи з глибоким змістом та захоплюючим сюжетом.

Для передачі психологічних станів у творах ці митці слова наділяють персонажів характерними спогадами, мріями та страхами, які роблять їх неймовірно реалістичними; блискавично описують фізіологічні стани та реакції; розповідають про минуле у формі флешбеків; зображують потоки свідомості та думки, що дають можливість читачеві розглядати героїв зі сторони їх специфічної психології.

Ефективним з огляду зображення психологічних особливостей персонажів є прийом «потоків свідомості», який традиційно сприймається як доведена до своєї межі форма внутрішнього монологу. Свідомість подається письменниками у вигляді потоку з безліччю течій (думок, асоціацій, почуттів, образів пам'яті), котрі синхронно співіснують.

Страх є фундаментальною емоцією в житті кожної людини. Проте, часто «жах» та «страх» ототожнюються, як емоції, що викликані внутрішнім переживанням людини, зумовленим певною небезпекою. З точки зору філософії та психології, страх є емоційно забарвленим прагненням усунути джерело страху (інстинкт самозбереження), уникнути реальної або уявної загрози, тоді як жах є дещо сильнішою емоцією, що викликана впливом сильного страху і характеризується пригніченістю, заціпенінням від неможливості усунути причину жаху.

Важливим елементом сюжету творів жанру горор є опис внутрішнього стану персонажів-жертв, оскільки через розкриття їхніх емоцій письменник домагається відгуку читача. Чим яскравіше та влучніше описані хвилювання героїв, які переживають «жахливе», тим більший відгук та сильнішу емоцію це викликає у читачів. Емоції персонажів твору можуть бути розкриті через опис як вербальних (лексичні та фразеологічні одиниці, описи, назви, вираження), так і невербальних (фізіологічні прояви, сміх, сльози, інтонація, тремтіння).

Отже, жанр літератури жахів визначається його впливом на реципієнта, а психологізм у таких творах, на наш погляд, потрібно розглядати з точки зору рівня розкриття внутрішнього світу персонажів, їхніх думок, хвилювань, дій, зумовлених переживаннями емоції жаху, оскільки вона є доміантною та жанротвірною у творах цього спрямування.

Ключові слова: динаміка, форма, засіб, прийом, психологізм, жах, література.

Постановка проблеми. Письменники, представники літератури жахів, у своїй творчості уміло володіють різноманітними засобами психологізму. Обираючи популярні теми і додаючи до них фантастичні елементи, їм вдається створити унікальні романи з глибоким змістом та захоплюючим сюжетом.

Для передачі психологічних станів у творах ці митці слова наділяють персонажів характерними спогадами, мріями та страхами, які роблять їх неймовірно реалістичними; блискавично описують фізіологічні стани та реакції; розповідають про минуле у формі флешбеків; зображують потоки свідомості та думки, що дають можливість читачеві розглядати героїв зі сторони їх специфічної психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед напрацювань, присвячених проблемі психологізму в художній літературі варто виділити роботи таких науковців, як О. Вовк, Л. Гінзбург, А. Гудманяна, В. Гудонене, Л. Каневської, А. Карельського, С. Корабльової, А. Раті, В. Фащенко. В зазначених роботах визначаються питання, пов'язані з поняттям психологізму в літературі, досліджується класифікація його форм та засобів.

Однак, незважаючи на певну кількість праць, присвячених цій темі, в сучасному літературознавстві і критиці бракує досліджень, які детально розкривають динаміку форм, засобів, прийомів психологізму та їх втілення у літературі жахів.

Постановка завдання. Відтак, нашим завданням є дослідити динаміку форм, засобів, прийомів психологізму та їх втілення в літературі жахів.

Виклад основного матеріалу. Приклади використання засобів психологізму знаходимо ще в літературі давніх часів. Його коліскою вважають епоху пізньої античності [1, с. 316]. Літературному психологізму як такому передують певного роду «протопсихологізм», головним джерелом якого є фольклор, де часто зустрічається уособлення та психологічний паралелізм, покликані наділити природу людськими рисами, і навпаки, підкреслити природне в людині (наприклад, порівняння туги з чорною хмарою) [1, с. 458].

Яскравий приклад психологізму спостерігаємо на сторінках Біблії, зокрема у Псалтирі та притчах Соломонових, для авторів яких здатність вловлювати волю божества й відчувати душевний стан ближнього було понад усе, а серце ставиться вище, ніж розум. У цьому ж руслі розвивалося і художнє слово за часів античності, де боги були наділені спектром людських почуттів та поривань. Давньогрецькі поети фіксували лише найбільш експресивні емоційні стани – велике горе або велику радість. Часом, їхні герої навіть намагаються аналізувати, хоча і дуже примітивно, свій внутрішній світ.

У часи середньовіччя домінувала установка на свободу душевного життя, цінність неповторного власного психологічного шляху, спіритуалізація кохання – віхою в розвитку психологічного аналізу стає куртуазний роман, розповідь про мученицьку любові лицаря і дами. Це було передвістям гуманістичної поетизації людини. Проте в Ренесансі зникає установка на психологізм, а почуття цінності індивідуального душевного поруху ускладнюється, об'єктивується, знецінюється зовнішнім, матеріальним. І лише такі титанічні постаті, як Фауст або персонажі В. Шекспіра, котрі переживають недосконалість світу з надзвичайною гостротою та сповнені рефлексії й сумнівів щодо життєвої боротьби, знову переносять центр уваги на внутрішнє «я» [1, с. 459].

Періоду бароко притаманне зображення психологічних станів, що відірвані від людського характеру, форми вираження – «риторичні» (дискусії, монологи, листування персонажів, вставні історії-сповіді, авторська розповідь). У творях періоду класицизму панує схематизація внутрішнього світу, а пристрасть «досліджується складно і тонко, з переходами та відтінками, але це саме аналіз пристрасті, а не людини, яка простіша, елементарніша за свої пристрасті» [2, с. 245]. Це призвело до збіднення картини людської душі, реабілітацію якої на перший план ставить сентименталізм. Це абсолютно протилежний попередньому напрям, за якого спостерігається повна руйнація моралізаторства й віддача стихійному душевному пориванню, поетизація дивацтв та внутрішнього хаосу. Яскравим прикладом є Ф. Стендаль з його увагою до конфлікту бурхливо-непокірного «я» і суспільного ладу, та, особливо, заглибленням у життя пристрастей. Письменник запроваджує психологічний аналіз як певну норму літературного твору.

Найбільшого розквіту психологізм зазнав у ХХ ст. Література цього періоду спрямована в основному на вивчення проміжних станів і неоднозначностей, коливань між протилежними полюсами, спостерігається як посиленна увага до традиційних гуманістичних цінностей (переживання кохання, дружби, проблеми «втраченого покоління» і т.п.), так і всепоглинаючий інтерес до внутрішніх можливостей психіки (аж до популярного серед авангардистських кіл психоделізму, вживання наркотичних та алкогольних речовин для розкріпачення творчої психіки). Пошуки коренів психічних порухів відбуваються у сфері ірраціонального (фрейдистська концепція підсвідомого та сублимації, юнгівські архетипи тощо). Використовуються вже освоєні літературою минулого століття засоби психологічного зображення, але в їх ієрархії починають лідувати розповідно-композиційні прийоми (пов'язані з переміщеннями «точки зору» і суб'єктом оповіді).

Таким чином, динаміка психологізму в літературі є еволюцією його форм і прийомів від простих до більш складних та опосередкованих. У своїй праці «Психологізм романів Івана Франка середини 80-х – 90-х років» Л. Каневська подає класифікацію форм втілення психологізму [3, с. 8]. Вона виокремлює дві форми психологічного зображення: екстервертна або непряма, що демонструє почуття та емоції героїв, їх думки, динаміку внутрішніх змін за допомогою зображення душевних порухів у зовнішніх візуалізованих та озвучених проявах (сюди ж належать психологічний портрет, пейзаж, інтер'єр та екстер'єр, зовнішній дискурс мовлення персонажів, які створюють додаткове психологічне навантаження), та інтервертна

або пряма форма, що відповідає за безпосереднє відтворення психічних процесів, почуттів та прямий авторський аналіз.

Деякі літературознавці виділяють ще третю форму психологізму, за якої письменник не тільки називає почуття героїв, але й коментує їх, оповідає про них у формі непрямой мови, використовує психологічні деталі, портрет, пейзаж, музику [4, с. 12].

Очевидно, що у першу чергу письменниками широко використовується такий метод психологічного зображення, як *психологічний портрет*. В. Фащенко наголошує на важливості портретизації у художньому творі та виділяє три її основні види: портрет паспортних прикмет (зріст, колір волосся, очей, шкіри, форму обличчя тощо, який має мало спільного з психічним станом героя), живописний портрет (зіставлення зовнішності людини, її поведінки з світом природи, порівняння) та *портрет динамічний* (з «плинним образом», або просто психологічний) [5, с. 91]. Останній є найбільш цінним у розкритті героїв, їх душевних станів і духовного життя. Через вираз обличчя, очей і уст, рухи та постань легко відслідкувати зміни порухів душі, адже змінюється внутрішній стан – «...змінюється і колір обличчя чи блиск очей у персонажа, від суму воно блідне, від радості – рожевіє, у тьмяних очах – туга, а примружених – посмішка...» [5, с. 94].

До непрямой форми психологізму в прозі також належать *композиційно-розповідні прийоми* письменника. А. Карельський перераховує деякі з них: раптове, демонстративне перемикання уваги оповідача з внутрішнього світу персонажа на зовнішній фон; обігрування деталей там, де аналіз зосереджений на перехідних станах, на спонуканнях, наполовину усвідомлюваних та деякі особливі форми мовних характеристик персонажів [6, с. 165].

Не менш важливою є внутрішня форма психологізму, яка подекуди дозволяє розкрити навіть більш ґрунтовно психологію персонажа, адже прямо говорить про його стан, почуття та емоції за допомогою *діалогу, монологу чи потоку свідомості*, не залишаючи місця здогадкам і хибним трактуванням, як при непрямому зображенні. «Душевні стани дійових осіб можуть передаватися прямо – у монологах-самозвітах, у розповідях про поведінку спостережуваних осіб, а також через специфічну будову діалогів, з ремарками і без них» [6, с. 113]. *Ремаркам* теж надається не останнє значення, оскільки через них письменник завершує драматичну дію, що відбувається без слів, передає та уточнює важливі деталі подій, розкриває відтінки емоцій та почуттів героїв [6, с. 127].

Ефективним з огляду зображення психологічних особливостей персонажів є прийом «потоку свідомості», який традиційно сприймається як доведена до своєї межі форма внутрішнього монологу. Свідомість подається письменниками у вигляді потоку з безліччю течій (думок, асоціацій, почуттів, образів пам'яті), котрі синхронно співіснують. У таких текстах «...автор присутній приховано, його функція полягає в анонімному наданні невербальним образам свідомості вербальної форми. Предметом зображення в них є невербалізовані, не опосередковані словесною формою образи у свідомості» [7].

У сучасній світовій літературі популярність цього жанру зумовлюється широким охопленням соціально-політичних і моральних проблем, оригінальним трактуванням різних культурно-національних явищ.

Визначення літератури жажив відрізняються. Її дослідженням зарубіжні літературознавці почали займатися ще з 20-х рр.

XX ст., і з того часу класифікування жанру відбувалося різними способами. Зараз поняття «horror literature» є найбільш популярним в англомовній критиці, оскільки об'єднує всі твори цього жанру, незалежно від форми. Проблема виокремлення та дефініції терміну пов'язана з схожістю літератури жахів з жанрами наукової фантастики та трилера, а також деякими іншими жанрами (детективи, кримінальне читиво), оскільки всі вони певним чином спрямовані на викликання, так званого, саспенсу (напруженого очікування, тривоги, передчуття жахливого) у читача [8, с. 68].

Об'єднання Horror Writers Association, що існує з 1985 року, на офіційному сайті у статті «Що таке література жахів?» характеризує жанр через ключові поняття: horror (жах) – це болочий, інтенсивний страх, тривога та збентеження, відповідно до Вебстерського словника. Тобто, літературою жахів є ті твори, які викликають саме такі емоції в читачів. Ця думка підтверджується у статті словами Дагласа Вінтера: «Horror is not a genre, like the mystery or science fiction or the western. It is not a kind of fiction, meant to be confined to the ghetto of a special shelf in libraries or bookstores. Horror is an emotion» [9].

Таким чином, основна характерна риса літератури жахів – це, звичайно, створення та підтримання специфічної атмосфери, за якої читач здатен пережити страх, який є важливим компонентом базової емоційної сфери людини. «The oldest and strongest emotion of mankind is fear, and the oldest and strongest kind of fear is fear of the unknown» – стверджує Г. Лавкрафт у своєму есе «Надприродний жах у літературі» [10, с.8]. Далі письменник зазначає: «The one test of the really weird is simply this – whether or not there be excited in the reader a profound sense of dread, and of contact with unknown spheres and powers» [10, с. 16].

Страх є фундаментальною емоцією в житті кожної людини. Проте, часто «жах» та «страх» ототожнюються, як емоції, що викликані внутрішнім переживанням людини, зумовленим певною небезпекою. З точки зору філософії та психології, страх є емоційно забарвленим прагненням усунути джерело страху (інстинкт самозбереження), уникнути реальної або уявної загрози [11, с. 351], тоді як жах є дещо сильнішою емоцією, що викликана впливом сильного страху і характеризується пригніченістю, заціпенінням від неможливості усунути причину жаху [11, с.183]. Згідно з висловлюванням З. Фрейда з «Надприродного»: «Страх можна розвіяти рушничним дробом. З іншого боку, жах – горор – є заціпенінням від страху у присутності чогось нематеріального. Здрогання від нічних кошмарів не можна розвіяти дробом...» [12, с. 13].

Важливим елементом сюжету творів жанру горор є опис внутрішнього стану персонажів-жертв, оскільки через розкриття їхніх емоцій письменник домагається відгуку читача. Чим яскравіше та влучніше описані хвилювання героїв, які переживають «жахливе», тим більший відгук та сильнішу емоцію це викликає у читачів. Емоції персонажів твору можуть бути розкриті через опис як вербальних (лексичні та фразеологічні одиниці, описи, назви, вираження), так і невербальних (фізіологічні прояви, сміх, сльози, інтонація, тремтіння).

Представник американської школи літератури жахів Н. Керролл увів поняття «художнього жаху» (arthrorror) [13], як такого, що спричиняє емоційний вплив на читача, але у порівнянні з справжнім жахом, викликаним загрозливими життєвими явищами, не є насправді небезпечним. Сповнені засобами

досягнення «художнього жаху», ці твори здатні заінтригувати та приємно «полоскотати» нерви.

У дослідженні емоції жаху через описи емоційних станів персонажів-жертв О.В. Вовк характеризує літературу жахів за такими ознаками, як присутність героїв-стимуляторів жаху та героїв, яких лякають (жертви); наявністю елемента «жахливого» у поведінці чи зовнішності персонажа антагоніста; сюжет твору поступово приводить до розкриття «жахливого» (початок, виявлення, підтвердження, зіткнення); відчуття загрози чи факту смерті персонажа, які є одним із головних людських страхів [14].

До факторів, котрі можуть викликати емоцію жаху в читача та персонажа твору, який стикається з ситуаціями жаху, О. Вовк відносить [14, с. 84]:

Відчуття наближення смерті, яке призводить до активізації інстинкту самозбереження, або навпаки, пригнічує, вводить у стан пасивного очікування смерті.

Необхідність виживання у скрутних або екстремальних умовах, що викликає страх за власне життя, виявлення тваринних інстинктів.

Зіткнення з непередбачуваним, що викликає шок і робить людину найбільш вразливою в умовах, коли вона не може міркувати раціонально та ціпеніє від неочікуваної ситуації, від чого згодом в ній прокидається жах.

Уведення надприродних, чудесних або фантастичних елементів.

Крім того, не менш важливими складниками горор-літератури, які виділяють цей жанр серед інших та стають базисом успішної історії жахів, є [14, с. 85]:

Нетривіальний образ героя, з яким читач може асоціювати себе, та пережити разом з ним емоційний стан жаху. Характеризація головного героя може відбуватися через пряме описання (фізичні вади, потворність, неприродна анатомія) або через акцентування уваги на думках чи діях персонажа (вбивство, насильство, пожирання, психічні розлади)

Поєднання буденного з фантастичним, з жахливими подіями, з непередбачуваними обставинами та з «відкритими» (кладовища, пустирі, звалища, покинуті міста, безлюдні квартали) або «закритими» місцями дії (ті, що обмежують героя, заточуючи його у закритому приміщенні).

Незвичність дій героя-антагоніста, що спонукаються його вадами чи пороками.

Відсутність кінцівки, що залишає долю героя в секреті та стимулює жах читача перед невідомим.

Висновки. Отже, жанр літератури жахів визначається його впливом на реципієнта, а психологізм у таких творах, на наш погляд, потрібно розглядати з точки зору рівня розкриття внутрішнього світу персонажів, їхніх думок, хвилювань, дій, зумовлених переживаннями емоції жаху, оскільки вона є домінантною та жанротвірною у творах цього спрямування.

Література:

1. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / голова ред. А. Волков. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 634 с.
2. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. М.: Intrada, 1999. 413 с.
3. Каневська Л.В. Психологізм романів Івана Франка середини 80-х – 90-х років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец.10.01.01. Київ, 2004. 22 с.
4. Гудонене В. Искусство психологического повествования. Вильнюс: Изд. Вильн. гос. ун-та, 1998. 120 с.

5. Фашенко В.В. У глибинах людського буття : літ. студії / вступ. ст. В.Г. Полтавчука. Одеса: Маяк, 2005. 639 с.
6. Карельский А.В. От героя к человеку: два века западноевропейской литературы. М.: Сов. писатель, 1990. 405 с.
7. Кораблева С.А. Текст «потока сознания» в художественной культуре модернизма : на материале романа Дж. Джойса «Улисс» : диссертация кандидата культурологии : 24.00.01. Кострома, 2003. 172 с. URL: <http://www.james-joyce.ru/> URL: <http://www.james-joyce.ru/articles/tekst-potoka-soznaniya-v-hudozhestvennoy-kulture-modernizma7.htm> (дата звернення 25.02.2021).
8. Раті А.О. Англомова література жахів: еволюція жанру. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Філологічні науки. № 14 (273), Ч. II, 2013. С. 64–70. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_14\(2\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_14(2)_13) (дата звернення: 19.03.2021).
9. What is Horror Fiction? The Horror Writers Association. 2016. URL: <https://horror.org/2016/06/libraries/> (дата звернення: 13.03.2021).
10. Lovecraft H.P. The Annotated Supernatural Horror in Literature. N.Y.: Hippocampus Press, 2000. 228 p.
11. Тофтун М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І. Франка, 2014. 416с.
12. Колір зла: збірка / Стивен Кінг та ін.; уклад. Девід Гартвелл; пер. з англ. А. Яремчука. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 460 с.
13. Carroll N. The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart. New York: Routledge, 1990. 272 p.
14. Вовк О.В. Жах як основний жанротвірний елемент в американських романах літератури жахів. *Науковий вісник гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2016. №24. Т.1. С. 84–87.

Kozubenko L. The dynamics of forms, means, techniques of psychologism and their embodiment in horror literature

Summary. The article examines the dynamics of forms, means, techniques of psychologism and its implementation in horror literature. Attention is drawn to the fact that writers, representatives of horror literature, skillfully use various means of psychologism in their work. By choosing popular themes and adding fantastic elements to them, they manage to create unique novels with deep meaning and an exciting plot.

To convey psychological states in the works, these word artists endow the characters with characteristic memories,

dreams and fears that make them incredibly realistic; describe physiological states and reactions in a flash; tell about the past in the form of flashbacks; depict streams of consciousness and thoughts that allow the reader to consider the characters from the side of their specific psychology.

The technique of "stream of consciousness", which is traditionally perceived as a form of internal monologue pushed to its limit, is effective in terms of depicting the psychological characteristics of the characters. Consciousness is presented by writers as a stream with many currents (thoughts, associations, feelings, memory images) that coexist synchronously.

Fear is a fundamental emotion in the life of every person. However, often "horror" and "fear" are identified as emotions caused by a person's inner experience caused by a certain danger. From the point of view of philosophy and psychology, fear is an emotionally colored desire to eliminate the source of fear (the instinct of self-preservation), to avoid a real or imagined threat, while horror is a somewhat stronger emotion caused by the influence of strong fear and characterized by depression, numbness from the impossibility of eliminating the cause of horror.

An important element of the plot of the works of the horror genre is the description of the internal state of the victim characters, because the writer seeks the reader's response through the disclosure of their emotions. The brighter and more aptly described the excitement of the heroes experiencing the "terrible", the greater response and stronger emotion it evokes in readers. The emotions of the characters of the work can be revealed through the description of both verbal (lexical and phraseological units, descriptions, names, expressions) and non-verbal (physiological manifestations, laughter, tears, intonation, trembling).

So, the genre of horror literature is determined by its impact on the recipient, and psychologism in such works, in our opinion, should be considered from the point of view of the level of disclosure of the inner world of characters, their thoughts, worries, actions caused by experiencing the emotion of horror, since it is dominant and genre-creating in the works of this trend.

Key words: dynamics, form, tool, reception, psychologism, horror, literature.